

"БОБУРНОМА"даги айрим сўзларнинг тарихий-этимологик таҳлили

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг "Бобурнома" асари туркий тилларнинг ифода имкониятлари акс этган қомусий манба ҳисобланади. Унда ўзбек тили тарихига оид муҳим хусусиятлар акс этган. Асардаги лексемалар таҳлили сўз этимологияси, семантик таркиби, тарихий кўринишларини аниқлашда ўзига хос қиймат касб этади. Тарихий сўзлар маъно-мундарижасидаги ва фонетик таркибидаги ўзгаришлар ҳозирги узбек адабий тилига қиёслаганда яхқол намоён бўлади.

Ҳозирги узбек адабий тилида қўлланадиган бир қатор сўзларнинг маънолари эски узбек тили давридаги маъноларидан фарқ қилади. Масалан, Кўпор — "турғиз", "тикла", "олиб ташла", "кўзғамок". Мазкур сўзнинг асоси бўлган кўп — қадимги туркий тидда "кўтарилмоқ", "учмоқ" маъноларида қўлланган. Мажхул нисбат шакли кўпорилмоқ — "тикланмоқ" тушунчасини билдириб келган: Ўйгирма кун-бир ойда жид ва ихтимом била кўрғоннинг синук-бузуғини буткариб кўпорилди.

Асарда қўлланган қишлоқ термини ҳозирдагидан фарқли ўлароқ, асл луғавий маъносида келган, яъни "қишлайдиган уй, макон" тушунчасини англатган: Бир кўрғонда қишлоқ солмоқ керак... Неча кун қишлоқи уйлар тайер бўлғунча ўлангда ўлтурулди. Қадимги туркий тилда: Қишлағ — "қишланадиган жой" тушунчасини англатган. Қишлоқ қыш отита — ла қўшимчасини қўшиб ясалган қишла феъ-лига ғ қўшимчасини қўшишдан ҳосил бўлган; "аҳолиси езда далаларга кетиб, қишда қайтиб «келиб яшайдиган жой" маъносини англатган. Ҳозирда аҳолиси, асосан, қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган яшаш жойини билдиради. Қишлоқ сўзининг "қишлайдиган уй" маъносида қўлланиши терминнинг эски ўзбек адабий тили давридаги нарс-объект номидан маъмурий-худудий терминга айланиш жараёни ҳақида тасаввур беради.

Қайд этилган сўзларнинг маъносидаги ўзгаришлар лексик тараккиётга хос ички қонуниятлар асосида юз берган. Баъзи сўзлар маъносидаги ўзгаришлар экстралингвистик факторлар таъсирида ҳам юз берганини кузатиш мумкин. Масалан, бормок сўзи маъносида сезиларли ўзгариш юз берган. Асарда бор — "жанг қилмоқ" тушунчасини ифодалаган: Малик Қосим яхши борди. Ҳозирда "сўзловчи ёки кузатувчининг турган жойидан, ёнидан, назаридан узоқлашмоқ" тушунчасини англатади. Ушбу сўзнинг ҳозирда қўлланадиган тўққиз хил маъноси орасида "жанг қилмоқ" маъноси кузатилмайди. Чопкула - "қиличбозлик қилмоқ", "якка тартибда урушмоқ" маъноларида келган. ... Ташқаридин-ич-қаридин кўнгуллик йигитлар хиёбонда яхшилаб чопкуладилар. Чопкула - иш-ҳаракатнинг такрорийлигини ҳам биддиради. Тилчи — "жосус", "айғоқчи", "разведкачи", яъни муҳим маълумотлар берувчи шахс. Буларнинг тилчиси мундоқ хабар келтурдиким... Баъзан "асир" маъносида ишлатилади. Бошсизлик — "ғалаён", "норозилик", "итоатсизлик" маъноларида қўлланган. Бошсизлик қилган элни топтуруб, икки-уч пора қилдурдум. "Ғалаён", "норозилик" маънолари ижтимоий воқелик талабига кўра истеъмолдан чиққан. "Бобурнома" тилидаги бир қатор сўзлар архаизмга айланган. Бундай сўзлар табиатини қуйидаги мисоллар асосида изоҳлаш мумкин: илик архаик сўз бўлиб, "қўл" маъносини билдирган. Иликдан ясалган иликла феъли "эгалламоқ" маъносида келган. ...Беклар, йигитлар била илғор тайин қилдукким, бориб Ёр яйлоқ кўрғонларини сўз била ё зўр била иликлагайла... Чарга, жарга — *доира, "ҳалқа", *ўров* 'чарғаламоқ', 'айланмоқ'. Алишанглик чарга қилиб, тоғдин кийикни индурдилар. Кўчма маънода ҳам қўлланган. Ўшал тақсир қилганни муча чаргасидин узатиб, вилоят ва парганасидин йиратқайбиз. Муча — "амал, мансаб" бўлиб, муча чаргаси — "амал доираси" тушунчасини ифода этади. Чена — *ҳисобламоқ". Ҳозир черикини бир лак ченарлар

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг "Бобурнома" асари туркий тилларнинг ифода

имкониятлари акс этган қомусий манба ҳисобланади. Унда ўзбек тили тарихига оид муҳим хусусиятлар акс этган. Асардаги лексемалар таҳлили сўз этимологияси, семантик таркиби, тарихий кўринишларини аниқлашда ўзига хос қиймат касб этади. Тарихий сўзлар маъно-мундарижасидаги ва фонетик таркибидаги ўзгаришлар ҳозирги ўзбек адабий тилига қиёслаганда яхқол намоён бўлади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланадиган бир қатор сўзларнинг маънолари эски ўзбек тили давридаги маъноларидан фарқ қилади. Масалан, Кўпор — "турғиз", "тикла", "олиб ташла", "қўзғамок". Мазкур сўзнинг асоси бўлган кўп — қадимги туркий тилда "кўтарилмоқ", "учмоқ" маъноларида қўлланган. Мажҳул нисбат шакли кўпорилмоқ — "тикланмоқ" тушунчасини билдириб келган: Йигирма кун-бир ойда жид ва ихтимом била кўрғоннинг синук-бузуғини буткариб кўпорилди.

Асарда қўлланган қишлоқ термини ҳозирдагидан фарқли ўлароқ, асл луғавий маъносида келган, яъни "қишлайдиган уй, макон" тушунчасини англатган: Бир кўрғонда қишлоқ солмоқ керак... Неча кун қишлоқи уйлар тайер бўлгунча ўлангда ўлтурулди. Қадимги туркий тилда: Қишлағ — "қишланадиган жой" тушунчасини англатган. Қишлоқ қыш отита — ла қўшимчасини қўшиб ясалган қишла феъ-лига ғ қўшимчасини қўшишдан ҳосил бўлган; "аҳолиси езда далаларга кетиб, қишда қайтиб «желиб яшайдиган жой" маъносини англатган. Ҳозирда аҳолиси, асосан, қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган яшаш жойини билдиради. Қишлоқ сўзининг "қишлайдиган уй" маъносида қўлланиши терминнинг эски ўзбек адабий тили давридаги нарсаси-объект номидан маъмурий-ҳудудий терминга айланиш жараёни ҳақида тасаввур беради.

Қайд этилган сўзларнинг маъносидаги ўзгаришлар лексик тараққиётга хос ички қонуниятлар асосида юз берган. Баъзи сўзлар маъносидаги ўзгаришлар экстралингвистик факторлар таъсирида ҳам юз берганини кузатиш мумкин. Масалан, бормоқ сўзи маъносида сезиларли ўзгариш юз берган. Асарда бор — "жанг қилмоқ" тушунчасини ифодалаган: Малик Қосим яхши борди. Ҳозирда "сўзловчи ёки кузатувчининг турган жойидан, ёнидан, назаридан узоқлашмоқ" тушунчасини англатади. Ушбу сўзнинг ҳозирда қўлланадиган тўққиз хил маъноси орасида "жанг қилмоқ" маъноси кузатилмайди. Чопкула - "қиличбозлик қилмоқ", "якка тартибда урушмоқ" маъноларида келган. ... Ташқаридин-ич-қаридин кўнгуллик йигитлар хиёбонда яхшилаб чопкуладилар. Чопкула - иш-ҳаракатнинг такрорийлигини ҳам билдиради. Тилчи — "жосус", "айғокчи", "разведкачи", яъни муҳим маълумотлар берувчи шахс. Буларнинг тилчиси мундоқ хабар келтурдиким... Баъзан "асир" маъносида ишлатилади. Бошсизлик — "ғалаён", "норозилик", "итоатсизлик" маъноларида қўлланган. Бошсизлик қилган элни топтуруб, икки-уч пора қилдурдум.

"Ғалаён", "норозилик" маънолари ижтимоий воқелик талабига кўра истеъмождан чиққан.

"Бобурнома" тилидаги бир қатор сўзлар архаизмга айланган. Бундай сўзлар табиатини қуйидаги мисоллар асосида изоҳлаш мумкин: илик архаик сўз бўлиб, "қўл" маъносини билдирган. Илиқдан ясалган иликла феъли "эгалламоқ" маъносида келган. ...Беклар, йигитлар била илғор тайин қилдукким, бориб Ёр яйлоқ кўрғонларини сўз била ё зўр била иликлагайла... Чарга, жарга — *доира, "ҳалқа", *ўров* 'чаргаламоқ', 'айланмоқ'.

Алишанглик чарга қилиб, тоғдин кийикни индурдилар. Кўчма маънода ҳам қўлланган.

Ўшал тақсир қилганни муча чаргасидин узатиб, вилоят ва парганасидин йиратқайбиз.

Муча — "амал, мансаб" бўлиб, муча чаргаси — "амал доираси" тушунчасини ифода этади.

Чена — *ҳисобламоқ". Ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Озирган — "кам кўрмоқ" маъносини ифодалаган. Балхни озирғанса, арзадошт қилинг... Орқалан — "орқа қилмоқ".

Не учунким, Танбални орқаланиб манга ва манинг давлатхоҳларимга жафо ва азоблар қилур эди. Оғизла — таом емоқ. Яна баъзиларни оғизлагани чорлар...; Чебур/чевур — "ўрамоқ, қамамоқ". Бир тиргаз отими чевуруб бормоқ керак.

"Бобурнома"да баъзи таом номлари ҳам келтирилган. Маунот - "тириклик учун керакли нарсалар", "озик-овқат". Яна бир расм будурким, хизона ва пойгоҳ ва мулк салотинининг жами мауноти — қадимдан муқаррар ва муайян танлари паргана бордурким, ўзга терга асло харж бўлмас. Моҳазари — "керак вақтида такаллуфсиз пайдо бўладиган озгина

овкат", мазкур сўз отлашиш натижасида сифатловчидан сифатланмишга айланган ва нарса (таом) номи тарзида шаклланган. Юмдон оши — "юмшоқ қилиб пиширилган, дори ўрнида истеъмол қилинадиган бир хил ош". Бир оёғ юмдон оши келтурди, интим. Шилон/шулон — "уму-мий овкат, подшоҳ зиёфати", "ҳукмдорлар ўртасида ва хонақоҳда кўпчиликка бериладиган ош, умумий зиёфат". Шилони ва саховати яхши эди. "Санглоҳ"да шилан шаклида келтирилиб, "султон ва амирлар ейдиган овкат" маъносида изоҳланган. "Бобурнома"даги айрим таом номлари халқ турмуш тарзи, дунёқараши борасида яққол тасаввур уйғотади. Бобур Кобул (ҳижрий тукқиз юз йигирма бешинчи йил) воқеаларини тасвирлар экан, ёзади: Ўша ерда йилқирон ошини торттурулди. Ушбу жумладаги йилқирон оши — "вабо, ўлат йилларва қилинадиган худой и ош" маъносини ифодалаган йил ва қирон компонентларидан иборат. Йилқирон кўшма сўзи "қирон келган йил" тушунчасини ифодалайди, эски узбек адабий тилидаги бошқа манбаларда кузатилмайди. Сўз таркибидаги қирон сўзи "ўлат, ют(?) ва жанг натижасидаги қирғин" маъносида изоҳланган. Қирон - "кўплаб, ёппасига қириш" маъносидаги сўз бўлиб, эски узбек тилидаги қыр феълининг «ёппасига ўддирмоқ» маъносидан -(а)н кўшимчаси орқали ясалган. Йилқирон оши, даставвал, вабо, ўлат йилларва қилинган ва халқнинг шу балолардан халос бўлиш умидини ифода этган. Кейинчалик, бало ёки қирон(нинг) келишидан сақлашни сўраш маросимига айланган ("Бобурнома"да шу маънода қўлланган). Сўзнинг функционал -семантик таркибида ўзгариш рўй берган. Сўз таркибидаги қирон "маълум бир муддат" тушунчаси билан боғлиқлиги боис, вақт-замон маъноси ифодаланган. Йилқирон сўзи маъносида «ошнинг нима учун (нима сабабдан) тортилаётгани» дастлабки эътиборда тулади. Худойи сўзида, таомнинг худо йўлига бағишланганлик маъноси устун. Худойи вақт тушунчаси билан боғлиқ эмас. Йилқирон халқнинг муайян тарихий вазиятлардаги қарашлари, урф-одат, маросимлари ҳақида тасаввур беради.

Асар лексикасида XV—XVI асрда муайян касб-хунар ва шу соҳа билан шуғулланувчи шахс ҳақида атрофлича маълумотлар учрайди. Жумладан, деҳқончилик билан боғлиқ бўлган профессионализмлар ўртасида "маросим уюштирувчи шахс" маъносини ифодаловчи сўзлардан бири бўлган ядачи термини "шу фаолият билан шуғулланувчи шахс" тушунчасидан кўра кўпроқ шу фаолият билан боғлиқ маросимни амалга оширувчи шахс тушунчасини англатади. Султон Абусаид мирзога хизмат қилгон даврида ядачилик даввосини қилур эди. Ядачилик шахснинг мансаб-мартаба, касб-корини англатиш билан бир қаторда, халқнинг дунё-қараши, эътиқоди, урф-одатини акс эттирган. Бобур Хожаги Мулло садр (Умаршайх Мирзонинг муҳрдори) шахсиятини ёритишда ҳам шу сўзни қўллаган: Хожаги Мулло садр-ким... Толиби илмлиғи бор эди, луғатни хили билур эди, иншоси ҳам яхши эди. Қушчилиғни ва ядачилити ҳам билур эди.

Ядачилик сўзининг асоси бўлган jam Кошғарий луғатида: "ёмғир, шамолни талаб қилиш учун махсус тошлар (яда тоши) билан фол очиш" тарзида изоҳланган. Қадимги туркий луғатда ҳам шу маънода келтирилган. Шу жараёни амалга оширувчи шахс jadchi деб юритилган. Қадимги туркий тилда "яда тоши билан фол очмоқ" тушунчаси йатла сўзи билан ифодаланган. Бу тушунча яда қилмоқ кўшма феъли ёрдамида англатилган. Тўхта Бўға Султон яда қилгон экандур.

Ядачилар саройда бўлишган ва махсус топшириққа асосан фаолиятларини намойиш қилишган: Ақраб бўлғач, ядачиларға буюрурбизким яда қидғайлар. Яда тоши бирикмаси Навоий асарларида ҳам учрайди: Яда тошиға қон етгач, ёгин ёққандек эй, соқий, Ёғар ёмғирдек ашким чун бўлур лаълинг шароб олуд. Навоийнинг "яда тошиға қон етгач" деб келтириши маросим жараёнида яда тошиға қон суртилганидан далолатдир (бу қон Оллоҳ йўлига сўйилган жонзот қони бўлган). Лаъя ("қизил" лаб)нинг кўз ёши билан олуд (аралаш) бўлиши яда тошидаги қон ("қизил") билан ёмғир сувининг омихта бўлишига қиёсланган (яда тоши ёрдамида ёмғир чакирилиши назарда тугалган).

Тил - мураккаб ижтимоий-биологик ҳодиса. Тил тараққиёти давомида муайян ички қонуниятлар ва ташки омиллар таъсир кўрсатади. Тарихий лексикологиянинг тараққиёт

босқичларини кузатишда, содир бўлган лингвистик ҳодисаларни талқин қилишда, сўз этимологиясини ёритишда тарихий ёзма манбалар муҳим аҳамиятга эга. Бу жиҳатдан "Бобурнома"нинг ўрни беқиёс.

Зулхумор ХОЛМАНОВА